

VYTAUTAS VITKAUSKAS

J. BALČIKONIO PAŽIŪROS Į PAVELDĖTĄJĄ LEKSIKĄ

Prof. J. Balčikonis šių pažiūrų, kaip ir daugelio kitų teorijų, kuriomis vadovavosi, nėra kur specialiai išdėstęs: tai reikia surinkti po kruopelę.

Pradėti reikia nuo atsiminimų. 1954 metais įvairių atostogų metu užrašiau daugiau kaip 200 žodžių ir įteikiau profesoriui. Tie užrašymai buvo išnagrinėti, ir profesorius po kelių dienų pasakė pastabas, kokie žodžiai geri, kokie LKŽ nereikalingi¹. Kas buvo ne iš tėvų išmokta (koks *trūkumas*: *krá.utuvie rā.da trūkuma*), tas buvo netinkama ir prasta: „Žodynui, mokslui svarbūs iš kaimo namų einantys žodžiai, formos“.

1954 metų vasarą teko būti prie Žvirgždaičių, iš ten irgi šio to buvo užrašyta. Rudenį viskas buvo paduota profesoriui. Vieną lapelį jis atideda į šalį ir sako: „Ar tikrai girdėjai? Tai žemaičių žodis ir kitaip kirčiuojamas“. Kalbėjom apie daiktavardį *audra*: pagyvenęs suvalkietis tikrai pasakė *audrą*, jis skyrėsi nuo žemaitiškosios *áudros*; man toks kirčiavimas pasirodė labai keistas, todėl kaip naujienu užrašiau. „Kaime iš radijo, laikraščių žmonės visko išmoksta, tam kartui pasako, bet tai ne tarmės turtas, ne iš tėvų išmokta“. Taip visą laiką yra mokęs ir 1953 m. rudens semestrą buvusiame leksikografijos speckurse: istoriškai vertingi nuo seno vartojami (t. y. paveldėti) žodžiai ir formos. Leksikografas A. Lyberis prisimena, kad prof. J. Balčikonis visada atmesdavęs lapelius net su tokių naujybių turinčiais sakiniais (1985.V.28).

Tokio požiūrio į tarmių leksiką Profesorius laikėsi visą gyvenimą. Tai rodo ir LKŽ pirmo leidimo pirmieji du tomai — čia negalima rasti tarmių naujybių, laikinių, momentinių faktų.

Toks požiūris aiškėja iš Profesoriaus kalbų disertacijų gynimuose. RR I 299 tiesiai sakoma, kad *ligoninė, stiklinė, diėnpinigiai, juodlubės, lýgsvara, savāmokslė, savimeila*, p. 300 *aĩtspauda, filma, kombáina*, p. 301 *krautuvė, pamokà, stálius* yra ne Mėtuvos upyno tarmės žodžiai, o gauti iš pašalės ir netinka nagrinėti tarmės morfologijos sandarai.

Apie tarmėms svetimus dalykus kalba ir „Druskininkų dainose“: „Kai kurios dainos, matyti, bus atėjusios iš kitų tarmių, todėl pasitaiko žodžių ir formų ne visai prigijusių tai tarmei ir dainininkų įvairiai vartojamų. Sakysim, tai tarmei įprastiniai žodžiai yra *motulė, motkà*, bet žodis *motina* jai svetimesnis, ir jis tariamas nevie-

¹ Mūsų kalba, 1985, Nr. 1, p. 28.

nodai: *mócina, mócina, motina* ir t.t. Skaitytojas pastebės ir kitų tarnei svetimų dalykų².

J. Balčikonio parengti LKŽ du tomai ir teikia paveldėtąją leksiką, vartotą bent kelių tarmės kartų (tik menkos išimtytys yra *armija* – LKŽ I 252, *ánklas* – LKŽ I 111, *biblija* – LKŽ I 657, *ceñtas* – LKŽ II 7, *cèmentas* – LKŽ II 7, *fabricañtas* Gs – LKŽ II 847, *fazānas* Gs „toks paukštis“ – LKŽ II 848, *ferma* Sln – LKŽ II 849; dar išimtytys nebent *ánstolis* Mrj – LKŽ I 124 ir *ántstolis* LKŽ I 141 „teismo valdininkas“, *ātmušas* „fotografija“ Smn – LKŽ I 330 su pažyma *neol.*, *biznis* Kp su pažyma *sv.* – LKŽ I 711, *bánka* ir *bánkas* su pažyma *germ., sl.* – LKŽ I 526, *bañkieta* ir *bánkietas* su pažyma *sl.* – LKŽ I 526, *bankrótas* iš Gs su pažyma *sl.* – LKŽ I 527, *byla* su pažyma *neol.* Kn – raštinės raštų rinkinys ir kt.).

J. Balčikonio sumanytas LKŽ buvo šnekamosios kalbos (tarmių) leksikos rinkinys. Leksika turėjo būti paveldėta, bent kelios kartos turėjo vartoti ją šnekamojoje kalboje. Leksikos istoriškumas labai tiko įvairiems tyrinėjimams, nes tik paveldėtoji leksika turi izoglosas ir mokslui (istorinei gramatikai, etimologijai, istorijai, etnogenezei ir kt.) yra svarbesnė.

Iš tikrųjų J. Balčikonis puikiai suprato tarmių leksikos padėtį, visada pabrėždavo, kad šalia iš tėvų išmoktos, t. y. paveldėtos, leksikos, tarmiškai kalbantys žmonės moka pasakyti daug iš laikraščių, radijo, valsčiaus ir rajono raštų, susirinkimų išmoktų žodžių, formų ir konstrukcijų. Savo žodyne jis tų naujųbių visais būdais vengė, laikė tai ne tarmės turtu, laikinu reiškiniu. Pagaliau kaimo šneką veikia net žargonas, prasta kaimo inteligentų arba bendrinė kalba* ir t.t.

Čia turime didelę ir svarbią problemą. Ar visą šneką fiksuoti, ar paisyti istoriškumo, paveldėjimo? Kaimo žmogui, tarmiškai kalbančiam, viskas yra vieno galo – reikia kokio žodžio, tai ir vartoja. Ar viską skelbti, ką išgirstame šnektose, kaip interpretuoti viską?

Nuomonės yra dvi. Vieni skelbia viską, ką pajėgia užfiksuoti. Toks yra, pavyzdžiui, latvių tarminis žodynas. E. Kagainės ir S. Raģės „Ērgemes vardnīca“ (t. 1–3)³, lenkų leksikografų skelbiamas dabar „Słownik gwar polskich“: *absolucja* (1.1, 25), *absolutnie* (1.1, 25), *absolwent* (1.1, 25), *abonament* (1.1, 24), *abstynent* (1.1, 26), *administrator* (1.1, 35), *adiu* (1.1, 34), *adiutant* (1.1, 34), *agresja* (1.1, 48), *agrotechnika* (1.1, 54), *algebra* (1.1, 94), *balansować* (1.2, 308), *balustrada* (1.2, 318) ir t.t.⁴

LKŽ, sumanytas ir pradžioj leistas kaip šnekamosios kalbos žodynas, skelbė paveldėtąją šnektų leksiką. Nuo III tomo kiek pasikeitus žodyno tipui (griežtai laikomasi tezauro principo), dedama visa leksika, kartu pakito ir tarmių faktų

² Druskininkų dainos / Užrašė Juozas Balčikonis. – V., 1972, p. 9.

* Šiame tome sinoniminiai terminai *literatūrinė kalba* ir *bendrinė kalba* palikti taip, kaip juos vartoja straipsnių autoriai. – Red. kolegija.

³ Apie tai žr. Vitkauskas V. (Rec.) – Baltistica, 1981, t. 17, p. 102–104; Reķēna A. (Rec.) – Latviešu valodas kultūras jautājumi, – Rīgā, 1978, 14 laid. 217–223. lpp.

⁴ Apie tokių žodžių netikimą tarmių žodynams dėl jų momentiškumo, istorijos neturėjimo žr. Филин Ф. Проект „Словаря русских народных говоров“. – М., 1961, с. 34. (Tarptautinių žodžių liaudiškų iškraipymų daugėja ir LKŽ tomuose, žr. *ramātas*, *raperācija* ir kt.)

traktavimas. Ėmė daugėti (ypač nuo VI tomo) žodžių ir formų, esančių tik šnekoje, ne šnekoje, t.y. nepaveldėtų dalykų. Kai jie pateikiami greta senų ir paveldėtųjų (ir be jokių pažymų), tai tyrinėtojai, menkliau nusimanantys apie tam tikros lietuvių kalbos šnektos žodžius, gali ir visai susipainioti (ir kartais susipainioja!). Ypač visus gali supainioti tas įsitikinimas, kad žodyne yra sudėti tarmės, t.y. paveldėti žodžiai. Etimologija juk daug kur remiasi žodžių geografija:

baldas, baldai „kambario apstatymo daiktai“ reikšme pateiktas sakinyis iš Prienu *Toks stalas sulūžėlis* — *neraikalingas baldas* — LKŽ I¹ 589. Šitaip naujai vartojama bemaž visa Lietuva (*baldai, baldai* — Žml irgi iš naujumo). Paveldėtas žodis *baldai* buvo tik žemaičiuose (tai rodo S. Daukanto, M. Valančiaus raštai ir LKŽ I 481 pateikti pavyzdžiai iš Krtn, Grg, Vks). Naujieji Žml, Prn faktai yra atėję iš bk., todėl yra ne šnektų, bet šnekos dalykai, galintys gerokai klaidinti to žodžio etimologus ir istorikus. Tarmėse yra taip vartojama, bet visai naujai, ir tai reikėjo pažymėti.

dėglas „fakelas“ LKŽ II 248 pateiktas kaip neologizmas (šituos dalykus Profesorius, bendrinės kalbos stiprėjimo, darymosi liudininkas, labai gerai išmanė), o LKŽ II¹ 366 jau rašomas kaip Vieکشنیų šnektos faktas. Gal iš bk. vieکشنیškiai šitaip ir pasako, bet taip, be jokių pažymų pateiktas, gerokai verčia susimąstyti įvairius tyrinėtojus. Šio žodžio „fakelo“ reikšme istorija yra tokia: *neol.* → šnektos šneka. To naujumo užmiršus pažymėti, nukenčia žodžio istorija.

mišrainė, tas „Gimtiosios kalbos“ (GK 1934, 85) naujadaras, LKŽ VIII 291 pateiktas sakiniu iš Vieکشنیų: *Nevalgyk sausos mėsos, dėk i mišrainės*. Tai visai naujas žodis tarmėje (tikrinta 1984 m. pavasarį), kultūrinis terminas, be jokių pažymų LKŽ gali visai supainioti kalbos istorikus. Dabar naujai *mišrainę* vartoja bemaž visa Lietuva, net Švendubrės k. į pietus nuo Druskininkų, bet tai jau šnekos faktas, ne šnektos.

mūgė, reiškusi „didelį paskutinį turgų prieš užgavėnes“ — LKŽ VIII 382, dabar reiškia apskritai didelį turgų bk. Moka šį žodį ir tarmių žmonės, bet dažniausiai jį vartoja tik pašnekiuose su bk. vartotojais. Sakinyis iš Skr (LKŽ VIII 381) turbūt tą ir rodo, bet, nematant kokios pažymos (*nj* ar *pan.*), galima visaip imti galvoti ir tyrinėjant pažeisti to žodžio istoriją.

Naujadaras *paskolà* po karo labai paplito visoje Lietuvoje, net buvo pakeistas kirčiavimas (*pāskola*). Kai LKŽ IX 487 jo istoriškumas, visiškas naujumas nepažymimas, tai jis atsistoja į vieną gretą su paveldėtais šnektų žodžiais. Tai nėra didelė teisybė.

Didžiai abejotinas *pasimėsti* „sutrikti, sumišti“ užrašymas iš šnektų (Užp, Kps). Vakarų aukštaičių pietinės šnektos energingai, pasakyčiau, traukia sau žargoną (*apsivėsti, rañdasi, gūmasi* ir kt.), tai ir čia bus naujybė iš miestų, pateikta be komentarų; ji gali daug ką klaidinti ir net gluminti (žr. LKŽ VIII 68). Pats J. Balčikonis visada taisė tokį *pasimesti* vartojimą, taip pat tokią reikšmę per radiją yra kelis kartus peikęs K. Ulvydas. Kadangi DŽ¹ 515 *pasimesti* tokia reikšme vartoti rekomendavo, tai jis ėmė greitais tempais plisti, net J. Baltušis ir kiti rašytojai ėmė vartoti.

LKŽ XI 164 iš Jurbarko pateiktas žodis *rankenùkas*, A. Salio naujadaro *rankinùkas*⁵ modifikacija, o tai yra tik atsitiktinis faktas, įdomus nebent sociologiškai.

Neologizmas *reikmuo* užrašytas Brs ir pateiktas LKŽ XI 387 kaip tarmės žodis. Jo naujumas (seni žmonės net dabar nežino, klausinėjami nepasako) turėjo kaip nors būti pažymėtas.

Naujadarus *degtùkà, laikrodì, mokỹklà, raĩdę* dabar vartoja visi lietuviai, bet tų žodžių kilmė mums žinoma, žino tai ir kitų šalių baltistai ar lituanistai (pridurtina tik, kad LKŽ VIII 320 iš Šilutės pateikta *mokỹklė* yra neteisybė: vokiškai tariamos *l* ir po jo kiek supriešakėjęs *a* palaikytinas *è* kamieno pasireiškimu). Čia naujumo nepažymėjimas nėra didelė yda (nors irgi būtų pravartus).

Iš raštų į žemaičius atėjo veiksmazodis *rùoštis* (taria *rùoštėis, rùošti's* su nepakeista fonetika), čia buvo pakeista priegaidė (atsiminkime K. Būgos žodžius apie tokią „metatoniją“ – RR III 789). LKŽ XI 974–980 *rùošti* be jokių pažymų iš KI, Lk, Lc, Všov, Prk yra visai nauji dalykai, čia neįvertinti (*ruošininkas, -è* Užv – LKŽ XI 974 – yra koks okazionalizmas, nes niekaip nepavyko išgirsti ir išklausti netgi tame pačiame Talainių k., kur jis užrašytas: ten net *ruoštis* nėra, tik *apývokà eĩna, žygiúojas*, o daiktavardžio tokiame darbininkui apibūdinti nebuvo galima išklausti, ir vietos kilimo inteligentai negirdėjo).

Arba, sakykim, visas sakinyss iš Pādubysio: *Toks žvejotojas išsirengia nuogas* – LKŽ XI 451. Tame krašte nėra nei *reĩgtis*, nei *núogo* – tai iš bk. atėję žodžiai, ne tarmės turtas, ne paveldas. Tas *rengti* su nauja „metatonija“ *rėngti*, užrašytas iš Pp, Vlkš (ir be jokios pažymos), gali pridirbti įvairių mįslių etimologams, dialektologams.

Toki sąrašą galima būtų ilgą surašyti. Čia priklausytų ir tarminiai žodžiai, nusi-brukę kur atsitiktinai: *bũras* į Užv (LKŽ I 958; LKŽ I² 1172), žem. *kũlis* į Ignalinos kraštą (LKŽ VI 837), *krũpis* į Kapsuko ir Ukmergės kraštus (LKŽ VI 716), *kriũpis* į Rokiškio kraštą (LKŽ VI 652), kokia žemaičių *nibrė* į Kapsuką ir Krakės (LKŽ VIII 769), aukštaičių šnektų gyvūnas *rũpũžė* į Kałtinenus (LKŽ XI 837). Tai jau atskiras klausimas, kurį irgi reikėtų panagrinėti. Daugiausia čia bus studentų, norėjusių įtikinti Profesoriui, darbas.

Tas pats yra su daugeliu kirčiavimo (ir apskritai žodžių vartojimo) faktų. Pvz., žodžio *audra* naujojo kirčiavimo *audrà* LKŽ I 375 visai nedavė. Antrajame leidime *audrà* (4) duota tik iš DŽ, ir tai yra visai teisinga (šnektų šneka daug kur iš bk. jau turi galūninį kirčiavimą, tai visi žinom, bet istoriniams tyrinėjimams kažin ar svarbu – tai sociologijai, akcentologijos ateičiai būtinai žinotinas dalykas).

Naujųjų variantų neturi *dailė* (LKŽ II² 222) – miestų *dailė, dailė; ýda* (LKŽ IV 7) – miestų *ýdà; kárdas* (LKŽ V 271–272) – miestų *kaĩdas; 2 kibiras* (LKŽ V 725) – miestų *kibiras; lažintis* (LKŽ VII 216–217) – miestų *lāžintis; lažiniĩkas* (LKŽ VII 216) – miestų *lāžininkas; lēšos* (LKŽ VII 381) – miestų *lēšos; lúomas* (LKŽ VII 691) – miestų *luõmas* ir t. t.

Kitais atvejais labai svyruojama. Štai *óda* (1), tas žemaičių ir Prūsų lietuvių žodis, turi nurodytą variantą iš tarmių *odà* (4) Skr, Plv, Gs (be jokių pažymų rodosi,

⁵ Salys A. Rinktiniai raštai. – Roma, 1976, t. 1, p. XIX.

kad vartota nuo amžių kaip ir žemaičių ir Prūsų Lietuvos, ir gali painioti tyrinėtojus, ypač menkliau nusimanančius apie dabartinius kalbos kitimo reiškinius). Beje, išvestiniai žodžiai *odadirbys*, *ódaraugis* ir kiti yra tik tvirtapradės šaknies (LKŽ VIII 994 ir kt.).

Dar plg. žodį *próga*, nuo seno 1 kirčiuotės žodį, dalis bk. vartotojų kirčiuoja pagal 4 kirčiuotę. Tai gana naujas dalykas, tarmėse skaičiuojamas vienu kitu dešimtmečiu, todėl be pažymų pateikti pavyzdžiai *progòs* Krž, *progà* Škn, Pv – LKŽ X 785 gali kiekvieną akcentologijos istoriką, etimologą versti daug laužyti galvą.

rūšis (1): žem. ir Prūsų Lietuvoje *rūšė* Lk, Pvn, Pgg, *rūšis* Šv, Sg – LKŽ XI 1029–1030; (*nj.*) *rūšis* (4) Sb, Žln; apie tai reikėjo signalizuoti, kad nebūtų kokių keblumų kà etimologizuojant, aprašant žodžio istoriją (*rūšiúoti* apskritai yra naujadaras, ir reikėjo mažinti pavyzdžius iš tarmių, ypač iš Ig, Ar ir kitų vietų).

skárda: iš seno Slnt, Krš, Sv (Pls netikėtas pavyzdys); *skardà* Rs (virtuvės įrankis yra GK 1934, 86 naujadaras) – čia būtinai reikėjo pažymos, nes svarbu etnografijai ir kitoms mokslo šakoms (išvestinis žodis *skárdas* turi tik vieną variantą).

káina, tas senas žemaičių ir paribio aukštaičių žodis, laimingai patekęs į bk., dabar kai kieno kirčiuojamas *kainà*. LKŽ V 57 iš Als pateikia *kainą* (J. Jablonskio užrašymas?), bet tai irgi neturi istoriškumo, o gal yra laužtinės priegaidės nenusiklausymas, kai lūžio dalis tenka ir antrajam dvibalsio sandui (tai žino kiekvienas žemaičių tarmės tyrinėtojas).

Tokių pavyzdžių yra ir daugiau. Tarmės iš miestų ir miestelių daug ko yra išmokusios, bet tai nėra visiškai tarmės nuosavybė. Uždaros tarmės išivaizduoti negalima, taip ir turi būti, bet tokios naujybės turi būti charakterizuojamos (kaip LKŽ I 368 *atvirùkas*, kuris pavadintas neologizmu), viskas tada pasidaro aišku ir tyrinėtojams patogu. (LKŽ atsisakė *neol.* prigijusiems naujiems žodžiams, todėl tai nebepažymima.)

Visiems tiems kirčiavimo pavyzdžiams tinka K. Būgos žodžiai: „Žodžius (áudra, áuklėti, dailė ir kt.) mūsų inteligentai taria nežmoniškai, t. y. deda kirtį ten, kur jo liaudies kalba neturi“ (K. Būgos RR III 785).

Nesvarbu, kaip mes žiūrime į tarmių faktų istoriškumą (kiekvienas iš jų yra savaip svarbus), bet šiaip ar taip istoriniame LKŽ visada turi būti nurodomas žodžio, konstrukcijos pobūdis, naujumas. Dabar dažnai tarmių faktai pateikiami kaip vieno laiko faktai: ir paveldėtoji leksika, ir naujai iš bk. atėjusi leksika yra pateikiama vienodai. Mūsų tarmės dabar yra tarsi košte perkoštos bendrinės kalbos, jų leksika labai marga (senoji, paveldėtoji pastebimai traukiasi) – bk. skolinių, jei taip galima pasakyti, sluoksnis yra didelis, todėl tik džiaugtis reikia, kai LKŽ tomuose ima rodytis sutrumpinimas *nj.*, pvz., prie žodžio *saldaĩnis* (LKŽ XII 62), kuris mokslininkams rodyt tikrąją žodžių padėtį, jų istoriją. To nesant, koki *šalmą* (*nj.*), *šarvą* (*nj.*), *šiaūrę* (*nj.*) ir kt. visi galime laikyti nežinia kuo. Kartotekoje naujų didėja be galo greit: žemaičių ir pažemaitės *šidurė* net gerų rinkėjų užrašyta iš Kč, Kpč, Švnc, Vrn ir kt., kur visai neseniai buvo tik *žiemiai* (seni ir dabar sako). O *šienainio* (K. Gaivenio naujadaras), *spyruòklės*, *sumuštinio*, *sviestainio* ir kt. – tai net visi pluoštai. Leksikografai turi būti gudrūs dialektologai, mokantys tarmės atsto-

vų išklausti kokios naujenybės amžių. Kaimo žmonės visada pasako teisybę, todėl leksikografaί turi perspėti žodyno vartotojus apie kokio fakto naujumą.

J. Balčikonis visada žiūrėjo fakto teisybės, tarmių duomenų tikrumo (dabar LKŽ tuo nemažai šlubuoja, nes margėja kartoteka, menkėja tarmių mokėjimas, myšta šnektos). LKŽ turėtų tvirčiau ir nuosekliau žymėti šnektų naujadarus, kaip jau daroma XII–XIII tomuose.

Dabar tarmių faktus visur reikia vertinti istoriškai. Jei ne, šnektose atrasime, ko tik norėsime. Istoriško tarmių faktų traktavimo visada yra siekęs J. Balčikonis

ВЗГЛЯДЫ Ю. БАЛЬЧИКОНИСА НА УНАСЛЕДОВАННУЮ ЛЕКСИКУ

Резюме

Взгляды Ю. Бальчикониса на унаследованную лексику нигде не были им четко сформулированы, однако он всегда учил, что надо исследовать и записывать только те факты диалектных систем, которые являются унаследованными от поколения к поколению.

Об этом можно судить по его лекциям, статьям, опубликованным в „Избранных сочинениях“, по редактированию первых томов словаря литовского языка и по принципам составления его картотеки. Для изучения языка в диахроническом аспекте (этимология, история языка и др.) необходима фиксация исконной, унаследованной диалектной лексики, так как большое количество слов литературного языка (особенно слов, обозначающих сферу культуры) постоянно вторгается в диалекты; такие слова, как правило, имеют недавнюю (несколько десятков или несколько лет) историю употребления и поэтому часто искажают правильное представление об издавна сложившихся ареалах. Это — проходящее явление; наличие таких слов в диалекте не представляет собой факт языка, они чаще всего используются в разговоре с приезжими „культурными людьми“. Поэтому с целью передачи истинного положения диалектной системы и во избежание какой-либо путаницы лексика, не являющаяся унаследованной для диалектов, должна в словарях (в словаре литовского языка и диалектных сборниках) наделяться особой указательной пометой.